

پنجابی کلاسیکل قصیاں دی تاریخ ثقافت تے سماج

ڈاکٹر مجاہدہ ☆

Abstract

Though the tradition of story writing in Punjabi language is not too old, yet it is very strong. Classical stories of Punjabi language deal mostly with the local culture and customs. Characters of these classical master pieces revolve round the habits and customs of Punjabi people and its culture. This article focuses the history of classical Punjabi stories and Punjab's culture.

ہیر، وارث شاہ و اشاہکار اے۔ ایس قصے دی تاریخ دو حوالیاں مال سامنے آوندی اے۔ اک وارث شاہ دے دور دی تاریخ جس دے اثرات قصے دے واقعات تے واضح موجود نیں۔ دوسرا داستان دی تاریخ تے ایس نوں کس دور وچ کس کس لکھاری نے نظم کینا۔ ہیر رانجھا واحد داستان اے جیہڑی سب توں زیادہ لکھاریاں نے سب توں زیادہ زباناں وچ نظم کیتی اے۔ بقول انجم رحمانی:

”اس قصے کا اولین ذکر ہری داس ہریا کے یہاں ملتا ہے۔ یہ شاعر شاہان مغلیہ بابر (1526-1530) اور اکبر (1556-1605) کے ادوار کا چشم دید گواہ تھا۔ ہری داس ہریا نے یہ قصہ پنجابی زبان میں منظوم کیا تھا۔ بعد ازاں مغل شہنشاہ اکبر کے دربار شاعر گنگ بھٹ نے اسے ہندی شعر میں ڈھالنے

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج یونیورسٹی برائے خواتین، لاہور

کی جسارت کی۔ باقی کولابی (998ھ - 1589ھ / 1014ء - 1605ء) نے اس قصے کو پہلی بار فارسی نظم میں لکھا اور دمودر (1486 تا 1568) نے پہلی بار اسے پنجابی نظم کے قالب میں ڈھالا۔ عہد شاہ جہانی (1628 - 1658) میں سعید سعیدی نے یہ قصہ نسانہ دل پذیر کے نام سے اور میر محمد مراد لایق جو پوری نے مثنوی ہیر رانجھا کے نام سے 1096ھ / 1685ء میں اسے فارسی نظم میں ڈھالا۔ احمد کوی نے 1682ء میں اسے پنجابی میں منظوم کیا۔ پھر اسی عہد میں اسے میتا چنابی نے مثنوی عشقیہ پنجاب یا قصہ پیرو ماہی کے نام سے 1110ھ / 1698ء میں اس قصے کو فارسی نظم میں تحریر کیا۔ عالمگیری دور کے آخر میں بھائی کوروداس گنی نے اس قصے کو 1119ھ / 1707ء میں پراکرت قدیم ہندی اور پنجابی کی ملی جلی زبان میں پیش کیا۔ (1)

حقیقت ایہہ وے کہ کسے وی کلام نوں پرکھن تے اوہد اجازہ لین لئی اوہدے زمانے دے سیاسی، سماجی، مذہبی، اخلاقی تے تہذیبی و تمدنی پکھاں دا اجازہ لینا ات ضروری ہوند اے۔ کیونکہ کوئی وی لکھاری اپنی لکھت اپنے معاشرے، وسیب تے رہن سہن توں دکھ ہو کے تخلیق نہیں کر سکدا۔ تے نہ ای اوہ ایہدے اثر توں باہر ای نکل سکدا اے۔ البتہ کسے دوجی زبان یا وسیب دے پرچارک دا ایس بارے انصاف کرنا انتہائی محنت تے باریک بینی دا کم اے۔ کیوں جے کوروداس کھتری نے (1121ھ / 1709ء) وچ ایس قصے نوں فارسی وچ نظم کیتا سی۔ انجم رحمانی موجب

”میاں چراغ اعوان نے 1710ء میں اس قصے کو پنجابی نظم کے روپ میں پیش کیا۔ معروف شاعر احمد باریکتا نے 1118ھ / 1706ء تا 1141ھ / 1729ء کے درمیانی عرصے میں اسے داستان ہیر رانجھا کے عنوان سے فارسی نظم میں لکھا۔ فقیر اللہ آفرین لاہوری نے 1143ھ / 1731ء میں

مثنوی ہیرا رانجھایا مثنوی راز و نیاز کے نام سے روشناس کر لیا۔ بعد ازاں
مسا رام خوشابی نے 1157ھ / 1744ء میں فارسی نظم و نثر میں اور میر قمر
الدین منت دہلوی نے 1159ھ / 1746ء میں اسے مثنوی ہیرا رانجھاکے
نام سے زیب قرطاس کیا۔ مشہور شاعر مقل نے 1747ء میں اسے پنجابی
زبان میں نظم کیا۔ اس کے بعد سندرواں شاعر نے 1173ھ / 1759ء
میں اسے پنجابی سے فارسی میں مثنوی سندرواں کے نام سے منظوم کیا۔“ (2)

پر سب توں زیادہ مقبولیت وارث شاہ دے نظم کردہ قصے نوں حاصل ہوئی۔ اوہناں
نے 1766ء وچ ایہہ قصہ لکھیا۔ ایس توں اڈ ایس قصے نوں ہندی، اردو، سندھی وچ وی نظم کینا
گیا تے ایہہ ترجمہ انگریزی تے فرانسیسی زبانوں وچ وی ہویا۔ وارث شاہ دا دور تاریخی لحاظ
نال مسلماناں لئی افراتفری حملیاں تے سازشاں دا دور سی۔ ایس سلسلے وچ غلام مصطفیٰ بسمل
لکھدے نیں۔

”وارث شاہ دا دور محمد شاہ رگیلا توں شروع ہو کے احمد شاہ ابدالی دے
حملیاں تک دا دور اے وارث شاہ نے بہت ساریاں بغاوتاں تے بدحالی
نوں اکھیں ڈٹھا اے ایسے لئی اپنے قصے وچ اوہناں ایس غارت گری تے
تہذیبی بحران نوں نظمایا اے۔“ (3)

وارث شاہ دے ایس شعرتوں پنجاب دے حالات نمایاں دکھائی دیندے نیں

جاہل فاسق ہن جگ نوں مت دیندے دأش مند دی مت خوار ہوئی

حق سچ دی گل نہ کرے کوئی جھوٹھ بولنا رسم سنسار ہوئی

مجلس لا کے کرنا حرام ایکا، ہتھ ظالماں تیز کٹار ہوئی

صوبیدار تے حاکم نہ شاہ کوئی، رعیت ملک دی اوزار ہوئی (4)

اوس ویلے پنجاب وچ سکھ سرداراں دی خانہ جنگی جو بن تے سی تے پنج پانیاں دی دھرتی

کسے جہنم توں گھٹ نہیں سی۔ ایس دور وچ لوک معاشرتی، اخلاقی، تمدنی، علمی تے اقتصادی بہتری دا شکار ہو چکے سن۔ ایس سلسلے وچ شفقت تنویر مرزا ہوریں لکھدے نیں۔

”تاریخ اور ماٹھالوجی سے ہٹ کر وارث نے جس عہد میں یہ قصہ تحریر کیا اس عہد کی تاریخی حقیقتوں اور تازہ وارداتوں کا ذکر بھی اس انداز میں کیا کہ اسے اپنے عہد میں ہی ایسی مقبولیت حاصل ہوئی جو آج تک اس کی شہرت کی بنیاد بنی ہوئی ہے..... کورو پانڈو اور کربلا سے ہوتا ہوا وارث اپنے عہد تک کے معرکوں کو اس عاشقانہ قصے میں پروتا پلا جاتا ہے۔ تو پھر یہ قصہ صرف عاشقانہ بیان ہی نہیں رہ جاتا ایک تاریخی اور ثقافتی دستاویز بھی بن جاتا ہے۔“ (5)

ہیر وارث وچ سانوں زمانی حالات دے نال نال لڑائیاں تے فساداں دا وی پتہ لگدا اے۔ لوکائی دے حالات اگھر کے سامنے آوندے نیں۔ عیش پرستی، جھوٹ، کرودھ، غیبت تے اخلاقی گراوٹ توں وی شناسائی ہندی اے۔ غیرت تے جہالت دا وی اندازہ ہوندا اے مختصر ایہہ کہ ایہہ قصہ اپنے دور دے سارے پنجاب دے عکاس اے۔ عصمت اللہ زاہد ہوریں لکھدے نیں:

”ایس روز روز دی تباہی دے سٹے وچ ہر قسم دیاں اخلاقی قدراں ختم ہو کے رہ گھیاں۔ ہر پاسے سکھا شاعری تے برچھا گردی ہو گئی۔ وارث شاہ کیوں جے ایسے دور دا اک اچا تے سچا فنکار سی۔ ایس لئی اوہ ایس صورت حال توں متاثر ہو یوں بغیر رہ نہ سکیا۔ ایہہ دور جاگیرداری دا دور سی۔ اٹھارہویں صدی دا جاگیرداری دور بڑا ظالم تے انوکھا دور سی۔ عزت والے دی ذرا جینی عزت نہیں سی۔ غنڈہ، ڈاکو، بد معاش تے کینے لوک ای ہر پاسے من مانی کر دے سن۔“ (6)

وارث ہوریں ایس بارے لکھدے نیں

اشراف خراب کمین تازہ زمیندارنوں وڈی بہار ہوئی

چور چوہدری یارنی پاک دامن، بھوت منڈلی اک دو چار ہوئی (7)

اخلاقی لحاظ نال وی حالات عام آدمی دے وسوں باہر ہو چکے سن۔ انصاف زمانے توں
اٹھدا جا رہیا سی۔ مذہب دا احترام موجود سی۔ پر احترام دی حد تک۔ کسے دھی بیٹن دا ادھل جانا عام
وسیب دا حصہ سی۔ پر ایس نوں برآجھیا جاندا سی۔ ایس بارے حنیف کچیلوی ایٹج گل کر دے نیں۔

”جہالت عام سی۔ لوک سدھی ساڈھی زندگی گزار دے سن۔ کھاؤں تے

پکاؤں وچ کوئی تکلف نہیں سی۔ عالماں، مذہبی لوکاں، پیراں دا بڑا احترام

کیتا جاندا سی۔ ویاہ شادیاں ماپیاں دی مرضی دے مطابق ہوندیاں سن۔

کڑی منڈا ادھل نہیں سی دے سکدے۔ عورتاں عام طور تے ان پڑھ سن۔

اخلاقی حالت معمولی سی۔ ذات پات دا بڑا ادھیان سی۔“ (8)

ثقافتی لحاظ نال وارث ہوراں نے ہیر وچ اوں دور دے رسم و رواج، خوشیاں، غمیاں،
طور طریقے غرض ہر منظر الیکیا اے۔ ریتاں رواج، گانے، رسوں وسوں، زمین دیاں قسماں، سپاں
دیاں قسماں، گانواں مجھاں دیاں قسماں، ذات برادریاں، شوخ کڑیاں تے الیلے گھبرو، راگاں
سراں مختصر ایہہ کہ وارث نے وسیب دا کوئی پاتری سکا نہیں رکھیا۔ جج آون دا نظارا، ڈولی ٹرن دا
منظر، دن چڑھن دا نظارا ایہہ سب وارث دی ثقافتی پرواز دے منہ بولدے ثبوت نیں۔ غلام مصطفیٰ
ہوری لکھدے نیں۔

”اوہناں پنجاب دی فجر دا جہر نقشہ اپنی پیار کہانی وچ الیکیا اے۔ اج وی

ملک دے دور دراز پنڈاں وچ فجر اوویں پھندی اے جویں وارث شاہ

ہوراں منظر نگاری کیتی اے۔ چڑی جنوراں دا جاگنا مسیتاں وچوں اذاناں

دیاں آوازاں دا آؤنا، لوکاں اٹھ کے کماں کاراں ول ٹرنا، کساناں دا اہل

پنجابی موڈھیان تے دھر کے کھیتاں تے پیلیاں ول مونہہ کرنا، کڑیاں چڑیاں

دے چہرے ڈاہن تے گھراں وچوں قرآن پاک دی تلاوت دی آواز
 واآوا..... انج لگدا اے جیوں پورا پنجاب انگڑائی لے کے جاگ پیا
 ہووے۔“ (9)

چڑی چوہکدی نال جاں ٹرے پاندی پیاں دودھ دے وچ مدھائیاں نی
 ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن تدوں لالیاں آن چچلایاں نی (10)
 ایس قصے وچ پنجاب دی ثقافت تے تاریخ دا اک کچھ موجود اے۔ فصلاں، کھیت
 کھلیاں، وگدے کھوہ تے جھاراں، ویندے دریا، باغ، بنیلے، پیٹھے، عبادت تے عبادت گاہواں،
 ویاہ شادی۔ ویاہ وچ تیار ہون والیاں مٹھائیاں، کھانے، جہیز، نکاح، ڈولی سبھے کچھ ای تے موجود
 اے۔ پیراں نال عقیدت، سادھوسنت، محبتاں تے قربانیاں، رشتے ناٹے، انگ ساک، نفرتاں
 تے دشمنیاں، کمی کمین، مائی حلوائی سب کچھ ایس قصے وچ سمیٹیا گیا اے۔ خالد حسین ایس بارے
 لکھدے نیں۔

”وارث شاہ ہوراں وی ہیر دا قصہ لکھن لئی پنجاب دے سارے سماج تے
 وسیب دے سارے پکھاں نوں بھالیا۔ تے ایتھر وپالوجسٹ نہ ہونداں
 ہویاں وی اوہناں ایتھر وپالوجسٹ والا کم کردتا۔ اوہدی وجہ اوہناں نے
 وسیب نوں ڈونگھیا ئی نال جانن تے سانجھن دی سدھر ہی جیہڑی اوہناں
 دے کم آئی اوہناں ہیر دے قصے وچ اپنے وسیب دے سارے رنگ بھر
 دتے تے ایسے کر کے ایہہ قصہ پنجاب دے ہر مذہب ذات تے ہر پدھر
 دے لوکاں وچ بڑا مقبول ہویا۔ ایتھوں ایہہ گل کھل کے آکھی جاسکدی
 اے۔ پئی پنجاب دے وسیب دامر ہر لائعلم البشریاتی کم وارث شاہ ہوراں
 ای کیئا اے۔“ (11)

وارث شاہ نے ہیر راہیں معاشرے نوں صراط مستقیم دکھاوون دی کوشش کیتی اے۔ ماں

پیاں نوں اولاد دی نیک تربیت کرن ول اشارہ کیتا اے جد کہ اولاد نوں ماپیاں دی فرمانبرداری سکھائی گئی اے۔ تے خاص طور تے پنجاب دے وسیب تے ثقافت نوں اکھیڑیا اے۔ ایس قصبے راہیں ایہہ پتہ لگدا اے کہ وارث شاہ شاعر مگروں تے ماہر معاشرت پہلوں سی

Evans-Pritchard دے مطابق

”لوک سار (علم البشریات) دے سیانے نوں کسے معاشرے دے لوکاں
دی زندگی دے کسے حصے نوں سمجھن لئی سارے سماج نوں سمجھن دی لوڑ ہوندی
اے۔“ (12)

وارث شاہ نے جتھے عام وسیب تے جھات پائی اے۔ او تھے اوہناں مذہبی رجحان تے وی کوڑھی نظر پائی اے۔ اوس دور وچ معراج نامے، نور نامے، کچی روٹی، پکی روٹی، حلیہ شریف ورگیاں کتاباں دینی مدرسیاں وچ پڑھائیاں جاندیاں سن۔ عربی فارسی وی علم دا حصہ سن، مسیتاں تے مدرسیاں وچ گلستان، بوستان، نجات المؤمنین، طوطی نامہ، نصح فرانس ورگیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں سن۔ وارث ہوریں لکھدے نیں:

تعلیل میزان ے صرف بہائی، صرف میروی یاد پکاریا نیں

قاضی قطب تے کنز الانواع باراں، مسعودیاں جلد سواریا نیں

خانی مال مجموعا سلطانیان دے، اتے حیرة الفقه نواریا نیں

فتاویٰ برسنہ منظوم شاہاں، مال زبدياں حفظ قراریا نیں

معارج النبوة، خلاصیاں توں روضہ مال اخلاق پساریا نیں

گلستان بوستان اے بہادر دانش، طوطی ناما تے رازق باریا نیں (13)

وارث ہوراں اپنے سماج دے تمام تعلیمی اداریاں وچ پڑھایا جاوے والا نصاب بیان

کردتا اے۔ ایس گل نوں صفدر میر ہوریں ایٹج بیان کردے نیں

”کسے ادب پارے دی قدر تے مل ایس تکڑی وچ تند اے کہ کتھوں تیکر

اوپدی عمارت اجتماعی انسانی تجربات تے اساری گئی اے شاعری نرافرودی
 ذات دا اظہار نہیں ہوندی تے شاعر نرافرود نہیں ہوندا اوہ کنا کو معاشرے وچ
 کھپیا ہویا اے۔ کنا کو معاشرے دی زبان بن سکدا اے۔ ایہدے وچ
 اوسدی شان اے تے ایسے وچ اوس دی تخلیق نوں صدیاں الانگھسن دا بہانہ
 وی ملدا اے۔“ (14)

وارث ہوراں حیاتی دا کوئی کچھ وی اپنے سماج تے ثقافت توں باہر لائیں پھڑیا۔ اوہ ہر
 تھاں اپنے وسیب نوں ای الیکدے نیں۔ استھوں تائیں کہ اوہناں نے غریب ہاریاں تے کمیاں دا
 حال وی بڑے سوہنے انداز وچ لکھیا اے
 ملکی اٹھ ویٹھے وچ دھم گھتی جھب دوڑتوں اولیا نیا وے
 الفومو چیا، معما واگیا وے، ڈھڈ و ماچھیا کجج توں بھانیا وے (15)
 ایس بارے حسین شاہد لکھدے نیں:

”ساڈی پنڈاں دی اک چنگلی بھلی وسوں اوہ لوک ہن جنہاں نوں کمیں آکھیا
 جاندا اے۔ صدیاں دی غلامی تے غریبی نے ایہناں لوکاں دی رہتل ایہو
 جہی بنا دتی اے پئی ایہناں نوں ویکھ کے یا ترس آوندا اے یا ہاسا نہ اوہناں
 دے روون وچ وقار ہوندا تے تے نہ ہسن وچ۔ خاصکر جدوں کوئی بھیڑ
 پے جائے تے اوہناں دی کجج فس ویکھ کے فکر گھٹ پیندا تے ہاسا بوہتا آوندا
 اے۔“ (16)

وارث شاہ اپنے سماج دیاں توہمات ول وی اشارہ کردے نیں اوہ اپنے سماج دی فریب
 کاری، دین فروشی ول مذہب دے حوالے نال جہات پاندے نیں۔ اک پاسے پیراں فقیراں
 دیاں ڈھیریاں تے درگا ہواں تے دعاواں کیتیاں جانیاں نیں تے دوجے پاسے تعویز گنڈیاں
 لئی پیراں فقیراں دا سہارا اتا جاندا اے۔ اک پاسے جوگیاں کولوں اشیر بادلیا جاندا اے تے دوجے

پا سے بھگتاں دی سنگت کیتی جاندی سی۔ پر وارث شاہ نے ہر اک مال مکمل انصاف کیتا اے۔
ایس بارے سردار کورمیل سنگھ اپنے وچاراں دا اظہار ایچ کردے نیں:

”ہیر دا واقعہ وارث شاہ دا شہکار اے۔ بھانویں ایس توں پہلاں تے بعد کئی
کویاں طبع آزمائی کیتی اے۔ پر جو مان وارث نے پایا اے جو پر سدھی
وارث نے کھٹی اے اوہ کسے وی ہور دے حصے نہیں آئی۔ ہیر وارث اک
بنے اوہدی آپ بیتی جا پدی اے۔ دو جے بنے دیش دی سماجک تصویر تے
ایہو گل وارث نوں مہا کوی بنا رہی اے۔ وارث دے قصے وچ ایرکاں
و شیشا پتاں ہن۔ سو وارث داناں ایس لکھت و جہوں ساہت دے پناں تے
سدیوی چمکدا رہوے گا۔ وارث بندواں، سکھاں تے مسلماناں دا سانجھا
وارث تے سانجھا دروی۔“ (17)

قصہ ہیر کلا سیکل قصیاں وچ عشقیہ ثقافت دا علمبردار اے۔ تے ایہہ کہنا بے جا نہ ہوئے
گا کہ ہیر رانجھا توڑی ثقافت سسی پنوں تک پہنچی۔ کیوں جے اک عہد دی تہذیب و ثقافت بھیس ونا
کے دو جے عہد یا معاشرے ول منتقل ہوندی اے۔ اگر چہ سسی پنوں دا قصہ پنجاب دے وسیب دا
حصہ نہیں پر شاعر نے نظم کرن وچ سندھ دے وسیب نوں ایچ ورتیا اے جیوں ایہہ اساڈے ای
وسیب دا حصہ ہون۔ منظور الحق قادری لکھدے نیں

”ہاشم دی سسی پنجابی دی ”سسی ساہت“ وچ اک میل پتھر اے اس دی
ساہتک مہنتا تے لوک پریت نے جتھے ”سسی ساہت نوں دھر سکھرتے پہنچایا
ہے اتے سسی دی کہانی نوں سدائی امر کر دتا ہے۔ اوتھے پنجابی بولی تے
ساہت دی آہتا تے مان وی دودھلایا ہے۔“ (18)

ہاشم شاہ ہوراں دا دور 1735ء توں بعد دا دور اے تے ایہہ اوہی دور سی جیہڑا سکھاں
دی لٹ مار دا دور سی۔ پنجاب دے حالات کجھ چنگے نہیں سن۔ ہر ذی شعور تے با علم خون دے

آنسو رونداتے اپنی کراٹاٹ نوں کسے نہ کسے رنگ وچ ضرور پیش کرداسی۔ عارف عبدالمتمین
ہوریں قصہ سسی پنوں دے وسیب تے معاشرت بارے اتج گل کردے نیں۔

”ہاشم شاہ سانوں اوس سے دی یاد دلاندے نیں۔ جدوں پنجاں پانیاں دی
ایس دھرتی اوتے مغلاں دا اثر رسوخ مٹی وچ مل چکیا سی، تے راج پاٹ
سکھاں دے قبضے وچ آگیا سی، تے راجہ مہان سنگھ تے اوہدے پتر مہاراجہ
رنجیت سنگھ دا طوطی بول رہیا سی۔۔ زوال تے عروج دی لکن مٹی دی ایہہ کھیڈ
بڑی خوفناک سی، ایس نیں سماج نوں ایہو جہی اٹھل پھل دا شکار کیتا پئی
پنجاں دے وینک اپنے آپ نوں حدوں باہر غیر محفوظ جان کے اپنی ذات
دی حفاظت لئی ون سونے سر بندھ کرن لگ پئے۔“ (19)

سسی پنوں دا قصہ رچر ڈمپل موجب سندھ دے ابتدائی عہد دا دور اے۔ ایہہ کہانی
سندھ وچ رچر ڈمپل موجب:

”سسی پنوں کی کہانی تقریباً نو سو سال پرانی ہے جب سندھ میں اسلام پہلے پہل آیا تھا۔“ (20)
میر علی شیر شاعر نے ایس داستان نوں 1333ھ وچ مرتب کیتا سی۔ جیہڑا تقریباً 12 سو سال پہلے
دا واقعہ بندا اے۔ اوہناں ایس داستان نوں تختہ اکرم داناں دتا سی۔ پنجابی زبان وچ ایہہ قصہ
زیادہ شاعراں نے نظم نہیں کیتا پر مقالہ پنجابی لوک ادب موجب:

”یہ قصہ حافظ برخوردار، ہاشم شاہ، احمد یار، جٹ پرکاش، فضل شاہ، اندر
جیت منشی اور وارث شاہ نے بھی نظم کیا۔“ (21)

ایس قصے نوں حاجی صفوری نے وی نظم کیتا۔ سماجی لحاظ نال ایس کہانی وچ بادشاہ دے
دربار دا سارا رکھ رکھا دسیا گیا اے۔ نجومیاں دا آنا، بچی دی کنڈلی بنانا، آن والے حالات بارے
دسنا، سسی دی پیدائش تے سارے شہر وچ جشن منانا اک مکمل شاہی وسیب دی عکاسی اے۔
یہدے نال ای سندھ دے ریتلے علاقے دی نسبت نال اونٹھاں دا استعمال بھنبھور دے طور

طریقتے، دھوبی گھاٹ تے دھوبی داصندوق نوں ویکھنا۔ شہر دیاں گلیاں داپہن، لوکاں دی خوشحالی تے اطمینان، امن سکون، تے بھائی چارے دی فضاء چاروں پاسے کھلری پلری وکھالی دیندی اے۔ سندھی تے ریگستانی وسیب دی مناسبت مال ایس قصبے وچ تھل تے ریگستاں داوی ذکر موجود اے۔ گرمی، جھکڑ، طوفان دا حال وی دسیا گیا اے:

آتش داوری کھلوتا تھل مارو دل چارے

ہاشم پھیر پچھا ہاں نہ مڑ دی لوں لوں ہوت پکارے (22)

”ہاشم دے فن بارے گل کتھ کر دیاں ہوئیاں ایس حقیقت نوں نظر انداز نہیں کیتا جاسکد اپنی اوہ انسانی روح دے مسئلایں نوں حل کرن لئی کے خاتما ہی تے انفرادی تپسا دے نظریے دا پرچار نہیں کردے، سگوں ایہدے الٹ اوہ مابعد الطبیعیاتی مسئلایں نوں طبعی تے سماجی زندگی دے حوالے مال حل کرن دی کوشش کردے نیں۔“ (23)

اک سے تھاؤں نہ وگدیاں ندیاں نہیں اکسے طور لوکائی

اے دل پکڑ دلیری دل دی کرسوچ وچار نہ کائی

رل مل بہن ہمیش نہ رھندا تے کیوں نت رگ جدائی

حاشم فتح اسان تنہاں نوں جنہاں ہمت یار بنائی (24)

اک پاسے ہاشم شاہ سندھی ثقافت نوں پنجاب وچ منتقل کرن دی کوشش کیتی اے جد کہ دوجے پاسے میاں محمد بخش نے سیف الملوک دے روپ وچ ماورائی قصہ لکھ کے پوٹھوہار تے کشمیر دے سماجی تصورات تے ثقافت نوں پنجابی ادب وچ منتقل کیتا اے۔ البتہ ایس قصبے وچ اوہناں چین جس بارے حدیث اے کہ

”علم حاصل کرو بھانویں اوہدے لئی چین کیوں نہ جانا پوئے“

نووں وی شامل کر کے ایہہ ثابت کیتا اے کہ اک تے چین دا علاقہ اوہناں دے علاقے دے

نیڑے وے دوسرا شاعر دادینی علم تے مکمل عبور کیوں جے چین ہر دور وچ علم و حکمت دا گوارہ رہیا اے۔ میاں محمد بخش ورگے حساس مزاج دے حامل شاعر نے انسانی رہن سہن دی اہمیت تے انسان دے اشرف المخلوقات ہون ول اشارہ کردیاں ہوئیاں ایس ماورائی قصے راہیں ایہہ وی دن دی کوشش کیتی اے کہ ہر مخلوق دارہن سہن تے معاشرت انساناں ورگا اے۔ کیوں جے شہزادہ جدوں باندریاں دے ہتھ گرفتار ہوندا اے تے اوہناں دی سلطنت وچ لے جایا جاندا اے تے اوہناں دے طور طریقے بالکل انساناں ورگے ہوندے نیں:

بوزنیاں دے شاہ داسن کے بہت ہو یا دل راضی

سیف ملو کے کولوں پچھدا حال حقیقت ماضی (25)

ایس دے مال ای میاں محمد بخش نے مصر دی سرزمین مال ناطہ قائم رکھیا اے۔ سیف الملوک دا ویس مصر تے بدیع الجمال دا تعلق شاریستان مال اے۔ ایس دے باوجود جیہڑا شاعری وسیب دوہناں پاسے دسیا گیا اے۔ اوہدے وچ ادب آداب، احترام دا ہر تھاں تے خیال رکھیا یا اے۔ والدین دی فرمانبرداری دوستاں مال جانثاری مکمل طور تے بیان کیتی گئی اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”ایس منظوم قصے وچ مانوق الفطرت عناصر ہون دے باوجود لوک سانوں

ایچ چلدے پھر دے ہسدے روندے تے جیوندے جاگدے نظر آوندے

نیں جس طرحاں آسین توں ای اوہناں نوں جاندے آں تے ایہہ گلاں کوہ

قاف تے ای نیں بندیاں ساڈے آج دے معاشرے تے ساڈے ای

محلے وچ ایہہ سارے واقعات بندے پئے نیں۔“ (26)

اصل وچ ایس بظاہر رومانوی قصے وچ مذہب، تصوف، تہذیب، اخلاق، ثقافت تے معاشرت دے اوہ مناظر نیں جہناں بغیر اساڈا معاشرہ مکمل نہیں۔ ایس قصے وچ میاں محمد بخش ہوراں اجتماعی معاشرت نوں منظر عام تے لیاون دا چارہ کیتا اے۔ کیوں جے اوں دور دی

معاشرت انفراتفری و اشکاری - 1830 وچ جدوں میاں محمد ہوراں اکھاں کھولیاں اوس ویلے کشمیر تے پنجاب بے چینی تے بے یقینی دے حالات وچوں لنگھ رہے سن۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے مرن توں بعد انگریز مسلسل کشمیر تے پنجاب اتے اکھاں جمائے بیٹھے سن۔ 1857ء دی وڈی جنگ وچ ہارتوں بعد مسلماناں دیاں ہمتاں ٹٹ گئیاں سن۔ ایہہ قصہ 1863ء وچ یعنی جنگ توں کوئی چھ سال بعد نظم کیتا گیا۔ انگریز ایس جنگ نوں غدر (بغاوت) داناں دے کے مسلماناں تے ظلم دے پہاڑ توڑ رہے سن۔ آزادی دیاں تحریکاں جنم لے تے دم توڑ رہیاں سن۔ آئے روز سینکڑیاں لوکاں نوں ختم کردتا جاندا۔ ظالم ماردا وی سی تے رون وی نہیں دیندا سی۔ ایس صورت حال وچ میاں ہوراں آزادی نوں بدلج الجھال تے مسلماناں نوں سیف الملوک بنا کے پیش کیتا، دشمن مال چنگا سلوک، جھوٹ دی ننڈیا تے مساوات دیاں گلاں موجود نہیں۔ ایہہ اوہ بنیادی پہلو نہیں جنہاں پاروں اک مثالی معاشرہ جنم لے سکدا اے۔ خاور نقوی لکھدے نیں:

”اس قصے کی مقبولیت اور شہرت کی ایک بنیادی وجہ یہ ہے کہ میاں صاحب نے انسانی زندگی کے روحانی پہلوؤں کو ایسا آہنگ دیا ہے کہ یہ قصہ ہر آدمی کے دل کی صدا بن گیا ہے۔ اس قصے میں وہ سب خوبیاں موجود ہیں جو اہل پوٹھوہار کے مزاج کے لئے باعث کشش ہیں۔“ (27)

ایس مانوق الفطرت قصے راہیں جنت نظیر کشمیر دے نظاریاں نوں پنجاب دی ثقافت دا حصہ بنان لئی مکمل چارہ کیتا گیا اے۔ کیوں جے پرستان دے تمام منظر کشمیر دے منظر اں دی تصویر نیں۔ ثقافتی لحاظ مال ایس قصے نوں الف لیلیٰ توں ماخوذ کیتا گیا اے تے میاں صاحب ہوراں آپ اعتراف کیتا اے:

چوہاں گٹھاں تھیں پریاں سدیاں ہر پاسے گل عرضی
چارے وارو واری آیان جیون جیون لگی مرضی
معتبراں اخباراں دن ہردانی بھردانی

کدھروں اکوگل سناون کدھروں ہورنشانی (28)

۶ تھے ہندی توں مراو ہندوی یعنی پنجابی اے۔ میاں ظفر مقبول ایہدے بارے لکھدے نیں:

”ڈاکٹر گیان چند اپنی تصنیف ”اردو کی نثری داستانیں“ میں لکھتے ہیں کہ ابتدا میں یہ کہانی الف لیلا کی کہانیوں میں شامل نہیں تھی لیکن اس کی کہانیوں میں وقت کے ساتھ ساتھ اضافہ ہوتا گیا تو اس کہانی کو بھی شامل کر لیا گیا۔
..... اختر امان جعفری اپنے مقالے ”حضرت میاں محمد بخش“ میں لکھتے ہیں کہ یہ داستان سب سے پہلے عربی زبان میں لکھی گئی تھی۔ جس کا فریچ ترجمہ 1704ء میں ایک فرانسیسی مستشرق ژین انتائے نے شروع کیا..... دیگر زبانوں میں اس کے ترجمے ہوئے۔ جن میں جرمن، انگریزی، ہسپانوی، اطالوی، روسی اور ترکی وغیرہ زبانیں شامل ہیں۔“ (29)

ایس توں اڈ فارسی زبان وچ 1831ء مثنوی سیف الملوک دے مال مال میر صوبیدار خان نے جذب رسادے ناں مال دیوان سنگھ خلیق تے فرمان فتح پوری نے 1290ھ وچ لکھی، ابوالقیاء نے شاجہائی عہد وچ ایس داستان نوں فارسی وچ نظم کیتا۔ 1625ء وچ ملا عوامی دکنی نے تے بارہویں صدی عیسوی دے نصف وچ عاجز بٹالوی نے ایس نوں اردو وچ نظم کیتا۔ سندھی زبان وچ 1953ء وچ قاضی صابر مصطفیٰ تے ایس توں اڈ مولوی محمد صادق رانی پوری نے نظم کیتی۔ پشتو وچ ایس قصے نوں نعمت اللہ خان نے نظم کیتا جد کہ 1838ء وچ مالے محمد نے ایس نوں بنگالی وچ نظم کیتا۔ جد کہ پنجابی وچ سب توں پہلاں مولوی لطف علی بہا پوری نے 1780ء فیروز احمد یار نے 1768 تا 1848 وچ نظم کیتے میاں حیدر علی نے 1292ھ وچ جد کہ معروف ترین انداز وچ میاں محمد بخش ہوراں نے 1862ء وچ سفر العشق دے ناں مال ایہہ قصہ نظم کیتا۔

ایہناں ساریاں زباناں وچ ایس قصے دی منتقلی ایہدی ثقافتی پرواز ول نہ صرف اشارہ کردی اے بلکہ ایہہ ظاہر کردا اے کہ ایہدے اندر ہر دور دی ثقافت پئی اے تے اک وسیب

دے دو جے وسیب تے کجھ نہ کجھ اثرات ضرور آئے بھانویں اوہ لسانی ہون، فکری یا معاشرتی۔ سیف الملوک دے نال ای سانوں مصری سماج دا دو جا قصہ جیہڑا اپنی مثال آپ ہون دے نال نال کوئی ثانی نہیں رکھدا ایہہ احسن القصص یعنی یوسف زلیخا دا قصہ اے۔ ایہہ قصہ جس انداز وچ مولوی غلام رسول عالمپوری نے نظم کیتا اے اوس انداز وچ کسے شاعر نے نظم نہیں کیتا۔ مولوی غلام رسول توں پہلاں ”حافظ برخوردار، عبدالحکیم ملتانی (1218ھ) صدیق لالی (1133ھ) احمد یار تے ہاشم شاہ۔“ (30)

ایہناں نے وی ایہہ قصے نظم کیتے پر جو شہرت مولوی ہوراں نوں حاصل ہوئی کسے ہور شاعرنوں نہیں لُہھی:

”ایہہ دور مغلاں دے اخیر ویلے عربی تے فارسی جیویں ساڈیاں ہڈیاں وچ رچ گئی سی مولوی ہوری اوس توں پلو نہیں سن بچاسکدے۔ رنجیت سنگھ دے مرن پچھوں سکھاں نے پنجاب دھرتی وچ سکھا شاعری دا جھنڈا گڈیا تے ملک دی مٹی بالی اتے اوس توں ڈھیر پہلاں مادر تے ابدالی دے حملیاں نے لاہوروں اگانہہ تائیں ایستھوں دیاں لوکاں نوں زندگی بارے جو تصور دتا سی، اوہ مولوی غلام رسول ہوراں دے جنم سال تیکر لوکاں نوں نہیں سی بھلیا۔ دنیا نوں چھڈ چھڈا کے گھٹے ونگ بہنا، باہر دی لونوں چھڈ کے اندر دا دیوا بالنا، دو جیاں لئی ایثار تے قربانی دینا تے دو جے ملی تے مذہبی اصولاں ولوں غافل ہور کے ہارمن لیما۔ زندگی دے کم آؤن والے اوہ گر جہناں دی مار اپنی ذاتوں باہر نہ ہووے۔“ (31)

لوک زندگی دے بنیادی حقوق تے فرضاں نوں بھلدے جان دے سن ہر تھاں عقل تے جبلت دا ناکرا سی بھانویں بھراواں دا حسد سی بھانویں نفسانی خوہش یا دین۔ دنیا داری دین داری تے برتری حاصل کر چکی سی۔ لوک مذہب نوں بھل گئے سن۔ ایس قصے راہیں مولوی ہوراں نیکی

دی اچھائی، بدی دی برائی تے جہلت دی عقل دے ساہنے ہار بیان کیتی اے۔ ایس لئی ایس قسم دے سبق دی ایس زمانے وچ واقعی بڑی لوڑ سی۔ زمانے وچ اخلاقی قدراں دی پامالی سی۔ ایہو وجہ سی کہ حضرت یوسف دے بھرانواں نے حسد دی حالت وچ اوہناں نوں کھوہ وچ سٹ دتا۔ دو بے پاسے وی ایسی ورنائی ہو کے زلیخہ نے حضرت یوسف کولوں مقصد حاصل کرن دی کوشش کیتی۔ درحقیقت مولوی ہوراں نے ایس قصے راہیں بھرپور اسلامی ثقافت نوں اپنے معاشرے وچ منتقل کرن دی کوشش کیتی اے۔ کیونکہ اک پاسے حضرت یوسف دے بھرا، حسد، کرودھ، دشمن، ظلم، تے بغض دی تصویریں تے دو بے پاسے حضرت یوسف صبر و تحمل، اخلاص، توکل، دلچسپی، محبت تے وفاداری دا مجسمہ دکھائی دیندے نیں۔ تھیں تھیں وک کے وی شکر دا دامن ہتھوں نہیں چھڈ دے تے شکوہ دا اک لفظ وی زبان تے نہیں لیاؤندے۔ نہ ای زلیخہ دے حسن و عشق دے اگے اپنے مقام توں ڈگدے نیں:

”مذہب دیاں قدراں نوں بھل جان والی مخلوق نوں یوسف زلیخا دا قصہ اپنے پاتراں دی مدد نال نیکی دی چنگیائی، بدی دی اوڑک، بھیڑے نتیجے، جہلت دی عقل دے سامنے ہار“ ایہو جے درس دی اوس زمانے نوں لوڑ سی۔“ (32)

مولوی صاحب ہوراں نے اپنے کردار اگرچہ نبی پیغمبر لئے نیں پر کئی مقامات تے واضح دکھائی دیندا اے کہ اوہناں نے اپنی ثقافت نوں بندیاں راہیں منتقل کیتا۔ اے حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”زلیخا دا عشق وچ بے قرار ہو جانا۔ یوسف نال ملن دا تقاضا کرنا۔ یوسف دا انکار، زلیخا دا اصرار، مصر دیاں عورتاں دا یوسف نوں ویکھدیاں ای عاشق ہو جانا قصے دے اوہ حصے نیں جہناں دا جواب ہور قصیاں وچ گھٹ ای ملے گا۔“ (33)

البتہ قصہ پورن بھگت وچ قادر یار نے پنجاب دی ہندو ثقافت نوں پنجاب دی مسلم

ثقافت وچ مدغم کرن دی کوشش کیتی اے۔ جد کہ کہانی اتے ’مسلم ثقافت دی کوہڑی چھاپ‘ اے کیوں جے ایس قصے نوں بانا تے پورن بھگت دا پو لیا گیا اے پر رنگ ایہدے وچ احسن انقصص دا اے۔ جتھوں تک سماج دا تعلق اے اوس ویلے پنجاب وچ ہندو تے مسلمان دونوں قوماں آباد سن۔ کجھ ہندو واں نے مسلم ثقافت نوں اپنی ثقافت وچ منتقل کیتا سی تے کجھ مسلماناں نے اپنی ثقافت ہندو واں مال وٹائی سی۔ قدر آفاقی موجب:

”سندھ وچ محمد بن قاسم دی تھان رلہہ داہرنوں ہیر وٹن دی تحریک مال ایس گل بات دا کوئی نہ کوئی تعلق ضرور اے تے پاک پنجاب دے کجھ لوک رلہہ پورس تے رلہہ رسالو وغیرہ نوں اپنا ہیر و بنان دا ارادہ رکھدے نیں۔ اللہ جانے اوہناں دی گل ٹھیک اے یا نہیں۔“ (34)

سماجی اعتبار مال پنجاب دیاں مختلف ریاستاں تے مختلف راجے حکومت کردے سن۔ راجے سن مانیاں کردے سن۔

”کسے امیر غریب یا وزیر دی کوئی شکایت ہووے تاں اوس نوں قتل کر دینا۔ کسے نوں دیس نکالا دے دینا۔ بغیر جرم دی پڑتال دے سزا دے دینی۔ قانون تے اصول دا خیال نہ کرنا۔“ (35)

ایسے ویس نوں ایس قصے وچ واضح کیتا گیا اے۔ کیوں جے رلہہ سالباہن اپنے پتر نوں وی سزا بغیر کسے پڑتال یاں مقدمے دے سنا دیندا اے۔ قصہ مرزا صاحبان جس طراں حافظ برخوردار نے لکھیا اے شاید کسے ہور شاعر نے نہیں لکھیا:

”شہنشاہ شاہجہان تے عالمگیر دے دور دا یہ صاحب کمال شاعری دے فن وچ اپنا جواب نہیں رکھدا۔“ (36)

ایہہ قصہ ساہیوال تے جھنگ دے علاقے دا اے تے ثقافتی لحاظ مال قصہ ہیر رانجھا دی منتقلی ول اشارہ اے۔ جس طراں وارث نے سارے پنجابی ویس نوں نقل کیتا اے۔ ایچ ای حافظ

برخوردار نے پنجاب دی ثقافت تے سماج نوں ایکیا اے۔ ایہدے وچ پنجاب دی روایتی مردانگی نوں پیش کینا گیا اے۔ ایہہ قصہ ہور شاعراں وی نظم کینا پر جو کمال حافظ برخوردار نوں حاصل اے اوہ کسے ہور نوں نہیں۔ ڈاکٹر انجم رحمانی لکھدے نیں:

”اس قصے کو پہلی بار پیلو نے لکھا جس کا زمانہ 1563ء سے لے کر 1606ء تک کہا جاتا ہے۔۔۔ اس قصے کا فارسی ترجمہ مثنوی شمع محفل کے نام سے 1145ھ/1732ء میں تسکین تخلص رکھنے والے کسی شاعر نے کیا جس کا پورا نام اور حالات معلوم نہیں۔ قصہ مرزا و صاحب کے نام سے اس کا دوسرا فارسی منظوم ترجمہ 1153ھ/1742ء میں خیر اللہ نامی شاعر نے کیا۔ حافظ برخوردار نے اس قصے کو پنجابی زبان میں لکھا تو یہ ایک لافانی قصہ بن گیا۔ ان کے قصے کی زبان سلیس اور رواں ہے۔ اس کے کئی استعارے اور مصرعے، محاورہ اور روزمرہ کی حیثیت اختیار کر چکے ہیں۔ حافظ برخوردار کا یہ قصہ مرزا صاحبان پنجاب میں بے حد مقبول ہے اور شاید ہی پنجاب کا کوئی ایسا شہر یا گاؤں ہو جس میں اس قصے کے قاری اور حافظ نہ ملتے ہوں۔“ (37)

ایس قصے وچ پنجاب دی پینڈ و رہتل، رنگ ڈھنگ، بہادری، عیاری، مکاری، محبت، نفرت، آس، امید تے رسم و رواج مکمل طور تے بیان کیتے گئے نیں۔ ایس بارے آرسی ٹمپل لکھدے نیں:

" This is a very celebrated tale in the Jhang and Montgomery District, and throughtout the Punjab, because of the feuds which the alopement of the heroine, Sahiban, with her cousin Mirza led to between the Mahnis (Siyals) and the Chadhars of Khiwa in the Jhang District and the Kharals of Danaabad in the Montogomery istrict." (38)

رچر ڈ موجب پنجاب وچ دھیاں دی پیدائش اک بو جھ یاں عذاب سمجھیا جان دی وجہ
ایہہ داستان ای اے۔ ایس دی وجہ توں ایہناں گھرانیاں وچ دھی دا جنم بوہت وڈی بد نصیبی خیال
کیتا جاندا سی تے جمدی دھی داسنگ گھٹ دتا جاندا سی۔ ایہہ قصہ خیالاں، حقیقتاں، روایاں دی
اجہی تصویر پیش کردا اے کہ جیوند جاگدا پنجاب ایہدے راہیں ویکھن نوں ملدا اے:

”پنجاب وچ حافظ بر خوردار دی عام شہرت دا موجب اوہد امرزا صاحبان
ایں۔ جدھی گل دی پیٹھ تے خیال دی اچائی ہر دل وچ گھر کر جاندی اے۔
اوہدی ایہہ شاعری صحیح معنیاں وچ عوامی شاعری اے پنجابی پنڈاں گرانواں
دی آبادی وچ مرد، عورتاں، بچے، بڈھے جوان اوہدی شاعری نال اکوجیہا
پیار کردے نیں۔“ (39)

حافظ ہوراں پنجاب دی مقامی بولی ورتی اے۔ ایس علاقے دی سماج دی تصویر ایکی
اے۔ ایہہ دن دی کوشش کیتی گئی اے کہ اساڈے وسیب دے جوان جدوں کسے نوں قول دیندے
نیں تے فیر اوہ حیاتی دی قیمت تے وی اپنا قول نبھاندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ اوہ عشق وچ دتے
قول نوں نبھا کے دیس پنجاب دی ریت نبھاندے نیں۔ پیراں بزرگاں دی حاضری تے تقدیس
وی پنجاب دا نملا خزانہ اے جس واسطے حافظ ہوریں فرماندے نیں:

بھر کٹورا دودھ دامہری نیویں ہوڑی

خاطر نوشوہ پیر دی جان دی گھڑی گھڑی (40)

پنجاب وایاں دا ہنٹھ داپکا ہونا، اوہناں دے تجربے، مشاہدے تے رواج دی واقعی
ایتھوں دے سماج دی تصویر اے۔ ڈاکٹر فقیر لکھدے نیں:

”عوامی شہرت دے مقابلے تے پیلو دا کوئی مقابلہ نہیں کردا۔ حافظ دی ایہہ

وار اوہدے مقابلے تے عوام وچ دوامی نقش دی حیثیت رکھدی اے۔“ (41)

ایس قصے وچ پنجاب دی ثقافت دے بڑے بھروسے جھلکارے قلمبند کیتے نیں۔ ایہہ

عوامی لہجے وچ ہون کارن بڑا مقبول اے۔ ایہدے وچ اوں سماج اوہدے وسیب دی تصویر کشی کیتی گئی اے۔ اوں دور دے سیاسی، سماجی تے اقتصادی صورت حال دی بناء تے ہر مہاڑ سامنے دیکھائی دیندی اے تے پڑھن والا اوں سماج دے نک نقشے نوں سمجھن لگدا اے۔ جیویں مرزا اپنی ایسے بہادری تے جو نمر دی پاروں پنجاب وچ ہیر وداستعارہ بن گیا اے۔ اوسنوں آزادی دے جذبے لئی قربانی دی علامت بنا کے ورتیا گیا اے۔ جیہڑا اپنے تے ہوون والے ظلم لئی لوہے دی کند بن کے کھلو جاندا اے۔ تے دشمن کولوں اپنا حق لین لئی جان دی بازی لاون توں وی نہیں چو کدا۔ دو جے پاسے پنجاب دی ایس ریت نوں صاحبان راہیں قائم رکھیا گیا اے کہ بھیناں اپنے ویر خاطر سردا سائیں وی صد تے کر دیندیاں نہیں۔ حسین شاہد ہوریں لکھدے نیں:

”اوہدے اندر چھیتیوئی بھین دا بکار جاگ پیندا اے تے اوہ بھراواں دے گھوڑیاں دے سوہلے گان لگ پیندی اے۔ کوئی عورت جہدی ذات اتے محبوبہ داروپ دی چڑھنل ہووے اوہ اوہلن ویلے بھراواں نوں یاد نہیں کردی پر صاحبان تے مرزے دے منہ تے اوہنوں بھراواں دا چور آکھ دیندی اے۔“ (42)

دو جے پاسے قصہ سؤنی مہینوال جسٹراں فضل شاہ ہوراں نظم کیتا اے کسے ہور شاعر نے نہیں کیتا۔ اوہناں اپنے قصے وچ ثقافتی تے سماجی ماحول نوں انفرادی انداز نال پیش کیتا اے۔ مہینوال بخارا داتا جرتے سؤنی کجرات دی کہیاری۔ دوہناں راہیں اک علاقے دی ثقافت دو جے علاقے وچ منتقل کیتی گئی اے۔ ایہناں دا دور تقریباً 1827ء دا دور بند اے جیہڑا مغلیہ عہد دا آخری دور اے۔ ڈاکٹر ثریا احمد موجب:

”سؤنی مہینوال دی رومانوی داستان نوں فارسی وچ صرف اک شاعر نے ہاشم شاہ توں پہلے لکھیا تے بعد وچ تقریباً چار شاعراں نے تے پنجابی وچ ہاشم شاہ توں پہلے لکھے جان دا کوئی ثبوت نہیں۔“ (43)

ایس قصے دے دور بارے انجم رومانی لکھدے نیں:

”شیخ عطا محمد زیرک کلانوری نے اس قصے کے نام کو مثنوی اثرنگ عشق (سال 1859ء) شیخ نجم الدین مسکین ساکن ضلع سیالکوٹ نے قتلذت سے 1284ھ/1867ء میں اس قصے کو فارسی میں نظم کیا۔ پنجابی زبان میں سؤنی مہینوال کے رومان پر جتنی نظمیں ملتی ہیں ان میں ہاشم شاہ (پ 1753ء)، وارث شاہ (پ 1740ء)، احمد یار (پ 1768ء) قادر یار (مغلوں کا دور)، فضل شاہ (1821-1890) کی سؤنی مہینوال ہے۔ باوا بدھ سنگ، وارث شاہ سے منسوب قصے کو عبد الحمید نامی شاعر کی کاوش قرار دیتا ہے۔ فضل شاہ کا قصہ دیہاتی حلقوں میں بڑا مقبول ہے۔۔ سید فضل شاہ لاہوری (1370ھ/1890ء) نے سؤنی مہینوال کے قصے کو 1265ھ میں پنجابی میں منظوم کیا۔“ (44)

سامجی لحاظ نال اوہ دور سکھاں دی حکومت دا دور سی تے پنجاب وچ ہر پاسے ہڑبونگ مچی ہوئی سی ایس پاروں درد دل رکھن والے شاعراں نے مختلف رنگاں وچ ایس ہڑبونگ تے ظلم نوں پیش کیتا اے۔ ڈاکٹر لیتھ باہری لکھدے نیں:

”فضل شاہ کے اس شاہکار کو اس کے تاریخی پس منظر میں دیکھیں تو یہ حقیقت سامنے آتی ہے کہ اس وقت ہندوستان میں مغلیہ ’تہذیب‘ دم توڑ چکی تھی۔ فضل شاہ نے سکھوں کے دور حکومت میں آنکھ کھولی اور اپنی آنکھوں سے اپنے وطن کو انگریزوں کی غلامی میں جاتے دیکھا۔ چنانچہ اگر انہوں نے عشق کے محاورے میں مہینوال کو اس شاندار تہذیب کے زوال کی علامت بنا کر پیش کیا تو کوئی غلط بھی نہ ہوگا۔ اسی تہذیب کا ماتم کرنے کو تو وہ رہ گیا تھا۔“ (45)

سؤنی داماں پیونال رل کے بھانڈے بنا۔ دکان تے بہہ کے وچپنا، مہینوال نوں ملازم رکھنا، مہینوال نوں ڈنگر چارن لئی گھلنا۔ سؤنی دی ماں داتلے نوں دھی بارے خبر وار کرنا سب ساڈی پینڈ ورتھل دی تصویر اے۔ اک گل جیہڑی اہم اے تے زبان در زبان ثقافت دی منتقلی دے بعد معاشرے دا حصہ بن گئی کہ کجرات دی سدا بہار دھرتی عشق دی زرخیزی مال مالا مال اے تے جیہڑا وی ایس دھرتی تے قدم رکھدا اے اوہ ایس توں بچ نہیں سکدا۔ شبنم اسحاق ہوریں لکھدیاں نیں:

”مہینوال دا پٹ چیر لیما وی پنجاب وچ سچے عشق دی علامت بن گیا ہویا
اے۔ اوہ وطنوں بے وطن ہو جاندا اے۔ ہر شے عشق دی بارگاہ وچ پیش کر
کے حتیٰ کہ جان تک وی ہر خر و ہو جاندا اے۔ چناچہ دو بے لوک قصیاں دی
طرح ایس قصے نے وی پنجابیاں دے ارادیاں نوں سر بلند رکھیا اے۔“ (46)

فضل شاہ ہوراں دا ایہہ عکس بدیسی قصے لیلیٰ مجنوں وچ نظر آندا اے تے جس طراں
مہینوال سؤنی دے ہجر وچ تارک دنیا ہو جاندا اے۔ ایسے طراں مجنوں لیلیٰ دے ہجر وچ جنگلاں
دیاں غاراں وچ جا وسدا اے۔ مجنوں دے دیوانگی دے عالم وچ شعر کہن تے فیر شیر وچ رسوائی
توں بعد اوہدے قتل دے پروانے جاری کروانا عرب وسیب وچ وی ایٹج ای اے جیویں پنجاب
دے وسیب وچ کیوں بے کوئی وی اپنی دھی بھین دی عزت ایٹج گلی کوچیاں وچ نیام ہوندیاں نہیں
وکیہ سکدا۔ پر مجنوں عشق مجازی دے مال مال عشق حقیقی دی پوہڑی وی چڑھ گیا اے کیوں بے ہر
دو اپنی اپنی تھاں اک دو بے لئی مددگار عنصر داکم دیندے نیں۔ ایہہ وی مکمل طور تے عشقیہ داستان
اے جہدا انجام موت اے۔ پر فضل شاہ ہوراں نظم کرن وچ ایہدے راہیں صوفیانہ رنگ حدوں
ودھا گھیریا اے۔

دو بے پائے میاں محمد بخش نے شیریں فرہاد وچ مکمل طور تے ایران دے علاقے
حورستان دا نقشہ کھچیا اے۔ پنجاب دی تھاں او سے علاقے دا نقشہ کھچیا اے تے پیشے تے فن دے
لحاظ مال سنگ تراشی دے حوالے مال پہاڑی علاقے دا نقشہ پیش کیتا اے۔ رہن سہن ول زیادہ

جہات نہیں پائی۔ بلکہ اپنے عہد دے رنگ اوہدے اتے کھلارن دی کوشش کیتی اے۔ بظاہر ایہہ عشقیہ داستان اے پر میاں صاحب نے ایہدے وچ دیس پنجاب دی دھرتی دا پورا صوفیانہ رنگ بھرن دی کوشش کیتی اے تے مذہبی کچھوں خوب مضبوط اے۔ پر ایس قصے وچ وی اوہ پہاڑاں دی سنگلاخی، شدید گرمی، پانی دانہ ہونا تمام گلاں تے زور دے رہے نیں۔ جیہڑے اوہناں دی عہد دے ترجمان نیں تے مسلماناں تے ہوون والے ظلم و ستم دامنہ بولد اثبوت نیں۔

حوالے

1. انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، لاہور: انفیصل اردو بازار، 1998ء، ص 350
2. اویسی، ص 350,351
3. غلام مصطفیٰ بسمل، پرکھ مہار، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2000ء، ص 14
4. شریف صابر، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، محکمہ اطلاعات ثقافت و سیاحت، 1986ء، ص
5. شفقت تنویر مرزا، پنجابی تنقید اور دوسرے مضامین، حافظ بر خوردار، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 2000ء، ص 210,211
6. عصمت اللہ زہد، پرکھ پراگے، لاہور: التحریر اردو بازار، 1980ء، ص 138,139
7. شریف صابر، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، محکمہ اطلاعات ثقافت و سیاحت، 1986ء، ص
8. حنیف کیلوی، پنج تارے، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء، ص 173
9. غلام مصطفیٰ بسمل، پرکھ مہار، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2000ء، ص 18,19

10. شریف صابر، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، محکمہ اطلاعات ثقافت و سیاحت، 1986ء، ص
11. خالد حسین تھتھال، بھنڈا بھنڈا، لاہور: دیس پبلی کیشنز، 2003ء، ص 97,98
12. E. E. Ivans Pritchard, Social Anthropology, 1969, p80
13. شریف صابر، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، محکمہ اطلاعات ثقافت و سیاحت، 1986ء، ص 16
14. صفدر میر، صفدر میر دیاں لکھتاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 20
15. شریف صابر، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، محکمہ اطلاعات ثقافت و سیاحت، 1986ء، ص
16. حسین شاہد، پورنے، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء، ص 78
17. محمد افضل خان (ایڈیٹر)، رسالہ نجد ریا (ہیر وارث دے دوروپ)، شماره 10-11، 1969ء، ص 47
18. اقبال صلاح الدین، لعلوں دی پنڈ، ہاشم شاہ دی کسی دا جائزہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1973ء، ص 495
19. عارف عبدلتین، پرکھ پرچول، لاہور: 1979ء، جدید ناشرین، ص 118
20. شفیع عقیل، کسی پنوں، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان: 2002ء، ص 13
21. مجاہدہ، مقالہ (ایم ایس سی)، پنجابی لوک ادب، اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، شعبہ مطالعہ پاکستان، 1996ء، ص 31
22. محمد اسلم رانا، کسی ہاشم شاہ، لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار، 1988ء، ص
23. عارف عبدلتین، پرکھ پرچول، لاہور: جدید ناشرین، 1979ء، ص 132,133
24. محمد اسلم رانا، کسی ہاشم شاہ، لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار، 1988ء، ص

25. میاں محمد بخش، سیف الملوک (اصلی جہلمی)، لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز اردو بازار، س۔ن۔ص 23
26. حمید اللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: تاج بکڈپو، 1999ء، ص 156
27. خاور نقوی، پوٹھوہار، اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن 1995ء، ص 42
28. میاں محمد بخش، سیف الملوک (اصلی جہلمی)، لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز اردو بازار، س۔ن۔ص
29. ظفر مقبول میاں، مترجم: میاں محمد بخش، سیف الملوک، لاہور: شیخ محمد بشیر اینڈ سنز، 2002ء، ص 1070
30. اقبال صلاح الدین، اعلاں دی پنڈ، ہاشم شاہ دی سسی دا جائزہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1973ء، ص 546
31. اویسی، ص 514
32. اویسی، ص 546
33. حمید اللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: تاج بکڈپو، 1999ء، ص 169
34. قدر آفاتی، بیچ رنگ، لاہور: عزیز بکڈپو، 1972ء، ص 484، 485
35. اختر حسین اختر، کھلے موتی، لاہور: لہراں، روبانی روڈ انارکلی، س۔ن۔ص 121
36. فقیر محمد فقیر، مرتبہ: قصہ مرزا صاحبان (حافظ برخوردار)، لاہور: انتشارات پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء، ص (ب)
37. انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، لاہور: انفیصل اردو بازار، 1998ء، ص 354
38. R. C. Temple, Legends of Punjab, Vol III, p
39. فقیر محمد فقیر، مرتبہ: قصہ مرزا صاحبان (حافظ برخوردار)، لاہور: انتشارات پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء، ص (ج)
40. اویسی، ص
41. فقیر محمد فقیر، مرتبہ: قصہ مرزا صاحبان (حافظ برخوردار)، لاہور: انتشارات پنجابی ادبی

اکیڈمی، 1965ء، ص (د)

42. حسین شاہد، یورنے، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء، ص 104

43. ثریا احمد، مقالہ (پی ایچ ڈی)، سید ہاشم شاہ، (شعبہ پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، اورینٹل کالج،

ص 233

44. انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، لاہور: انہیصل اردو بازار، 1998ء، ص 348

45. لیتھ باہری، نخن کے وارث، لاہور: 1984ء، ص 99

46. شبینم اسحاق، مقالہ: سؤن مہینوال تقابلی جائزہ، ایم اے پنجابی، لاہور: پنجاب یونیورسٹی اورینٹل

کالج، 2001ء، ص 172

